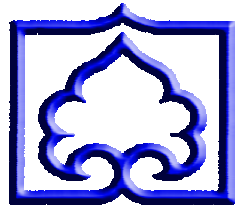

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه زنجان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد فلسفه دین

مقایسه دیدگاه پلورالیسم دینی جان هیک با دیدگاه انحصارگرایی پلنتینگا

نگارش:

مهدی جهان مهر

استاد راهنما:

دکتر عباس یزدانی

استاد مشاور:

دکتر محسن جاهد

تابستان ۱۳۹۰

تقديم به:

بدر

و

ماورج

تشکر و قدردانی

سپاس و تضرع به درگاه پروردگاری که ما را آفرید و نعمت گرانبهای معرفت را به ما ارزانی داشت.

بی تردید، به ثمر نشستن این کار پژوهشی، بدون یاری و راهنمایی عزیزان و اساتید بزرگواری که در طول تحصیل، از وجود ایشان بهرمنند گشته ام، میسر نمی شد.

از این رو، وظیفه خود می دانم تا از زحمات و راهنمایی های ارزنده جناب آقای دکتر عباس یزدانی، استاد راهنما، و جناب آقای دکتر جاهد، استاد مشاور اینجانب، تقدیر و تشکر نمایم.

لازم میدانم از مدیرگروه محترم گروه فلسفه دانشکده علوم انسانی، سرکار خانم دکتر کاوندی و سایر اساتیدی که در طول دوره تحصیل از تجارب و راهنمایی های عالمانه ایشان بهره ها برده ام، سپاس گزاری نمایم.

هم چنین از سایر عزیزان و دوستانی که مرا در به اتمام رسانیدن این کار یاری نموده اند، قدردانی می نمایم.

مهر ۱۳۹۰ مهدی جهان مهر

چکیده

هدف تحقیق حاضر، مقایسه دو دیدگاه متقابل جان هیک و آلوین پلنتینگا در حوزه بحث تنوع دینی است. هیک در تبیین دیدگاه پلورالیستی خود، مشکلات انحصارگرایی و شمول گرایی دینی مسیحی را طرح کرده، و تنها راه خلاصی از این چالش ها را انقلابی الهیاتی از «مسیح محوری» به «خدا محوری»، و در واقع نگاهی کثرت گرایانه به ادیان معرفی می کند. وی با تأکید بر تحول رستگار آفرین از «خود محوری» به «خدا محوری»، به عنوان گوهر اصلی دین، اختلاف ظاهری میان ادیان و دعاوی آن ها را ناشی از بی توجهی به زبان سمبلیک دین می داند. هیک در جهت توجیه و مستدل ساختن نظریه خود از مبنای کانتی «تفکیک نومن از فنومن»، و اصل «تجربه دینی» همراه با الگوی ویتکنشتاینی «دیدن به عنوان» بهره می گیرد. آلوین پلنتینگا برخلاف هیک، اختلافات موجود بین ادیان را دلیلی بر تناقض آمیز بودن موضع کثرت گرایی، و حقانیت انحصارگرایی دینی تلقی می کند. وی در تبیین و دفاع از موضع انحصارگرایانه خود، دو دسته از انتقادات اخلاقی و معرفتی را مورد بررسی قرار داده و به رد آن ها می پردازد. او با رد انتقادات اخلاقی، این نوع انتقادات را مانند تیغ دو دمی می داند که خود مخالفان را نیز در بر می گیرد. پلنتینگا، هم چنین با دسته بندی و تشریح انواع انتقادات معرفتی، در نهایت به کمک نظریه «کارکرد گرایی صحیح» خود، و با وام گرفتن از الگویی معروف به «الگوی آکوئیناس-کالوین»، به اثبات اعتبار معرفتی موضع انحصارگرایی می پردازد. از مقایسه این دو نظریه و ارزیابی استدلال ها و مبانی آن ها، چنین بر می آید که، اشکالات عمده ای بر هر دو دیدگاه، بویژه به لحاظ توجیه معرفت شناختی آن ها، وارد است. با این وجود، به نظر می رسد، نظریه هیک، به جهت تأکید وجهی از آن، بر تسامح بین پیروان ادیان؛ از جذابیت بیشتری نسبت به دیدگاه انحصارگرایانه پلنتینگا، برخوردار است.

واژه گان کلیدی:

انحصارگرایی دینی، شمول گرایی دینی، پلورالیسم دینی، تجربه دینی، رستگاری، جان هیک، آلوین پلنتینگا.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات

۱.۱. دین ۶

۱.۱.۱. بررسی لغوی دین ۶

۱.۱.۲. تعریف دین ۷

۱.۲. واژه شناسی پلورالیسم و کاربردهای آن ۱۱

۱.۳. واژه شناسی انحصارگرایی ۱۵

۱.۴. واژه شناسی شمول گرایی ۱۷

۱.۵. تاریخچه بحث ۱۹

۱.۵.۱. مروری بر پیشینه بحث انحصارگرایی دینی ۱۹

۱.۵.۱.۱. انحصارگرایی مسیحی ۲۰

۱. کارل بارت نماینده اصلی انحصارگرایی مسیحی ۲۰

۲. امیل برونر ۲۲

۳. هندریک کرامر ۲۴

فهرست

۴. ویلیام آستون ۲۵
- ۱.۵.۱.۲. انحصارگرایی اسلامی ۲۶
۱. ابن حزم ظاهری ۲۶
۲. البغدادی ۲۸
۳. شیخ مفید ۲۹
۴. عبدالله بن شبر ۳۰
- ۱.۵.۲. بررسی خاستگاه و پیشینه پلورالیسم دینی ۳۰
- ۱.۵.۲.۱. مبانی پلورالیسم دینی ۳۱
- ۱.۵.۲.۲. پیشینه بحث پلورالیسم دینی ۳۳
۱. شلایر ماخر ۳۳
۲. نینیان اسمارت ۳۵
۳. اسمیت و پانیکار ۳۷

فصل دوم: پلورالیسم دینی جان هیک

- ۲.۱. نگاهی به زندگی نامه علمی جان هیک ۳۹
- ۲.۲. تبیین نظریه پلورالیسم دینی جان هیک ۴۲
- ۲.۲.۱. ارتباط ادیان و شناخت متقابل ۴۲
- ۲.۲.۲. رویداد تولد و نفی انحصارگری ۴۳
- ۲.۲.۳. رحمت واسعه و هدایت عام الهی ۴۵

فهرست

- ۴۶..... ۲.۲.۴. ارزیابی و بررسی استدلال های هیک
- ۴۷..... ۲.۲.۵. چالش های پیش روی مسیحیت و راه حل آن
- ۴۸..... ۲.۲.۵.۱. انحصارگرایی مسیحی و چالش های آن
- ۵۰..... ۲.۲.۵.۲. شمول گرایی مسیحی و چالشهای آن
- ۵۳..... ۲.۲.۶. انقلاب کپرنیکی در الهیات
- ۵۴..... ۲.۲.۶.۱. انتقاد از انقلاب کپرنیکی هیک
- ۵۵..... ۲.۲.۷. تکثر واقعی ادیان
- ۵۶..... ۲.۲.۷.۱. پلورالیسم و دعاوی متعدد ادیان
- ۵۹..... ۲.۲.۸. راه حل پلورالیستی تعارض ادیان
- ۵۹..... ۲.۲.۸.۱. تفکیک بین گوهر و صدف دین
- ۶۱..... ۲.۲.۸.۲. رتبه بندی ادیان و تکافؤ ادله
- ۶۴..... ۲.۲.۸.۳. تمایز میان حقیقت فی نفسه و حقیقت عندالمدرک
- ۶۶..... ۲.۲.۸.۳.۱. ارتباط حقیقت مطلق با الوهیت های خاص
- ۶۸..... ۲.۲.۸.۳.۲. اعتبار الوهیت های خاص یا سنن دینی مختلف
- ۶۹..... ۲.۲.۸.۴. تجربه دینی
- ۷۰..... ۲.۲.۸.۴.۱. اصل زودباوری عقلانی و اعتماد به تجربه دینی

فهرست

- ۷۲..... ۲.۲.۸.۴.۲. تجربه به عنوان ...
- ۷۴..... ۲.۲.۸.۴.۳. معنای طبیعی، انسانی و دینی تجربه
- ۷۵..... ۲.۲.۸.۴.۴. ایهام دینی عالم و آزادی معرفتی بشر
- ۷۶..... ۲.۲.۸.۴.۵. گذر از ایهام دینی به کثرت دینی
- ۷۷..... ۲.۲.۹. وجوه مختلف پلورالیسم جان هیک
- ۷۹..... ۲.۳. نتیجه گیری

فصل سوم: انحصارگرایی پلنتینگا

- ۸۲..... ۳.۱. نگاهی به زندگی نامه پلنتینگا
- ۸۳..... ۳.۲. تبیین دیدگاه انحصارگرایی پلنتینگا
- ۸۴..... ۳.۲.۱. اختلاف ادیان مؤید انحصارگرایی
- ۸۶..... ۳.۲.۲. انحصارگرایی و آگاهی از ادیان دیگر
- ۸۷..... ۳.۳. انحصارگرایی و انتقادات متوجه بر آن
- ۸۸..... ۳.۳.۱. انتقادات اخلاقی
- ۸۹..... ۳.۳.۱.۱. توجیه اخلاقی انحصارگرایی
- ۹۰..... ۳.۳.۲. انتقادات معرفتی و پاسخ پلنتینگا
- ۹۱..... ۳.۳.۲.۱. باور انحصارگرا، موجه نیست

فهرست

- ۳.۳.۲.۱.۱. توجیه باور و مبنای گرای کلاسیک ۹۲
- ۳.۳.۲.۲. باور انحصارگرا معقول نیست ۹۴
- ۳.۳.۲.۳. باور انحصارگرا، تضمین شده نیست ۹۸
- ۳.۳.۲.۳.۱. تضمین از منظر نظریات معرفت شناختی ۹۸
- ۳.۳.۲.۳.۲. نظریه معرفتی پلنتینگا (نظریه کارکرد گرای صحیح) ۹۹
- ۳.۳.۲.۳.۲.۱. معیار معرفتی ۱۰۱
- ۳.۳.۲.۳.۲.۲. شرایط تضمین باور ۱۰۱
- ۳.۳.۲.۳.۲.۳. مدل آکوئیناس - کالوین ۱۰۳
- ۳.۳.۲.۳.۲.۳.۱. حسّ الوهی و تجربه ۱۰۴
- ۳.۳.۲.۳.۲.۳.۴. واقعاً پایه بودن و مسئله تضمین باور ۱۰۴
- ۳.۴. نتیجه گیری ۱۰۶

فصل چهارم: مقایسه انحصارگرای پلنتینگا با کثرت گرای هیک

- ۴.۱. نقد و بررسی مبانی عمده نظریه جان هیک ۱۰۸
- ۴.۱.۱. نقد و بررسی مبنای کانتی نظریه هیک ۱۰۹
- ۴.۱.۱.۱. انتقاد تئلند و آلموند از هیک ۱۰۹

فهرست

- ۴.۱.۱.۲. پلورالیسم و توصیف حقیقت فی نفسه ۱۱۱
- ۴.۱.۱.۲.۱. انتقاد اینسول بر تفکیک صفات جوهری و صوری ۱۱۲
- ۴.۱.۱.۳. انکار وحی و باور پایه ادیان ۱۱۴
- ۴.۱.۲. بررسی اصل تجربه دینی در نظریه جان هیک ۱۱۴
- ۴.۲. ارتباط ادیان، توجیه پلورالیسم یا انحصار گرایی ۱۱۷
- ۴.۳. رویداد تولد و مسئله تنوع دینی ۱۱۸
- ۴.۴. ادعای تکافؤ ادله و پاسخ پلنتینگا ۱۲۰
- ۴.۵. ارزیابی انتقادات متوجه بر انحصار گرایی و پاسخ پلنتینگا ۱۲۲
- ۴.۵.۱. ارزیابی انتقادات اخلاقی و پاسخ پلنتینگا ۱۲۲
- ۴.۵.۲. ارزیابی انتقادات معرفتی بر انحصار گرایی و پاسخ پلنتینگا ۱۲۴
- ۴.۶. نتیجه ۱۲۶
- منابع و مأخذ ۱۲۸
- منابع فارسی ۱۲۸
- منابع لاتین ۱۳۱

مقدمه

بحث تنوع دینی، یکی از مباحث عمده مطرح در عرصه دین پژوهی، بخصوص فلسفه دین است. موضوعی که در عصر حاضر، حائز اهمیت مضاعفی گشته است. دلیل اهمیت مسائل مربوط به تنوع دینی را در عصر کنونی، شاید بتوان ارتباط و تعامل رو به گسترش ادیان و پیروان آن‌ها با یکدیگر، و آگاهی و شناخت رو به رشد پیروان ادیان مختلف از هم دیگر دانست که در اثر گسترش ارتباطات جهانی و پیشرفت چشم گیر فناوری اطلاعات در جهان امروز، به وقوع پیوسته است.

در چنین شرایطی است که دین پژوهان، بویژه در حوزه فلسفه دین، به حسب اهمیت این موضوع، سعی در طرح و بررسی هر چه بیشتر مسائل مرتبط با بحث تنوع دینی، و دعاوی گوناگون و چه بسا، متعارضی که در این زمینه از سوی ادیان مختلف و متدینان به آن‌ها مطرح گشته است؛ می نمایند.

به طور کلی، دیدگاه‌هایی که در زمینه تنوع دینی مطرح گشته است را می توان به چهار نظریه تقسیم بندی کرد. این چهار دیدگاه عبارتند از:

۱. طبیعت گرایی: براساس این نظریه، عقاید دینی درباره بُعد ماورای طبیعی یا متعالی وجود به طور کلی کاذبند. این عقاید محصول محض سازوکار فرافکنی انسان هستند. موضع طبیعت گرایی در باب دین، تحویل گرایانه است. نوشته‌های طبیعت‌گرایانه فیلسوفان و دانشمندانی نظیر فوئر باخ، مارکس، فروید و دورکیم به راه‌هایی اشاره می‌کنند که در آن‌ها دین و امور دینی به اموری، مانند جامعه یا امر روانی و ... فرو کاسته می گردد.

۲. انحصارگرایی: انحصارگرایی در عرصه دین و در حوزه معرفت دینی به معنای منحصر کردن حق، رستگاری، نجات، تعالی و کمال، در دینی خاص است. بنابراین، انحصارگرایی را می توان از دو جهت مورد ملاحظه قرار داد: انحصارگرایی ناظر به حقانیت یا انحصارگرایی عقیدتی و انحصارگرایی

در حوزه نجات و رستگاری. انحصارگرایی عقیدتی باور به این نظریه است که منحصراً عقاید یک دین به طور کامل صادق است و عقاید سایر ادیان در صورت تعارض با آن، کاذبند. انحصارگرایی در حوزه نجات عبارت است از این عقیده که فقط یک دین طریق اثربخش برای نجات یا رهایی (رستگاری) را ارائه می‌کند؛ البته دو نوع انحصارگرایی، به لحاظ منطقی، از یک‌دیگر مستقل هستند؛ یعنی می‌توان در حوزه عقاید انحصارگرا بود؛ ولی در حوزه نجات یا رهایی (رستگاری) انحصارگرا نبود؛ اما به طور معمول با هم تلقی می‌شوند.

۳. شمول‌گرایی: شمول‌گرایی بر آن است که یک دین خاص، حق مطلق است که پیروان آن به نجات‌بخشی نائل می‌گردند، اما برخلاف انحصارگرایی معتقد است که نجات‌بخشی منحصر به دین حق مطلق نیست، بلکه پیروان سایر ادیان نیز می‌توانند به نجات‌بخشی یا به رستگاری و سعادت جاودانه در بهشت نایل گردند.

۴. کثرت‌گرایی: گزینه آخر، کثرت‌گرایی است که بر اساس آن، واقعیت دینی نهایی واحدی وجود دارد که در همه سنت‌های دینی اصلی، تجربه و فهم شده است و همگی راه‌های مؤثری را به طور یکسان، برای نجات و رستگاری ارائه می‌کنند. پلورالیسم دینی، بر این مضمون تأکید می‌کند که حق، مشترک میان همه ادیان است، و همه ادیان می‌توانند مایه رستگاری، کمال و تعالی پیروان خود باشند. از دید پلورالیست‌ها نمی‌توان حقیقت، کمال و رستگاری را تنها منحصر در یک دین خاص و پیروان آن دین کرد و سایر ادیان را خالی از تجلی حق و محروم از حقیقت، که فاقد نیروی نجات‌بخش و رستگارساز در قبال پیروان خود می‌باشند، تلقی نمود.

در بین این چهار دیدگاهی که به طور معمول، در خصوص بحث تنوع دینی، مطرح است، هدفی که این رساله دنبال می‌کند، مقایسه و ارزیابی دو دیدگاه انحصارگرایی دینی از نگاه آلون پلنتینگا، فیلسوف دین معاصر آمریکایی و کثرت‌گرایی دینی از منظر جان هیک، فیلسوف دین معاصر انگلیسی است.

در باب پیشینه تحقیق، لازم به ذکر است که هر چند، در مورد دیدگاه جان هیک، و نظریه پلنتینگا در باب تنوع دینی، به صورت مجزا، چندین کتاب، مقاله، و گاه‌آ پایان نامه، به نگارش در آمده است، اما موضوع مقایسه دیدگاه این دو متفکر در مقوله تنوع دینی، برای اولین، در این پایان نامه مورد بررسی و تحقیق قرار می‌گیرد.

آلویس پلنتینگا، به عنوان یک انحصارگرای دینی معتقد است که تنها، دین مسیحیت از حقانیت مطلق دینی برخوردار می‌باشد و و خداوند راه منحصر به فرد رستگاری را از طریق تجسد و حیات و مرگ ایثارگونه و رستخیز پسر الهی خود، عیسی فراهم آورده است. درست در مقابل چنین دیدگاه انحصارگرایانه ای از دین، جان هیک بر این باور است که تمامی ادیان راه های معتبری برای دست یابی به کمال و رستگاری نهایی هستند و از حقیقت دینی یکسانی برخوردار می‌باشند.

برخی از مسائل و پرسش های عمده ای که در این پژوهش مطرح بوده اند، عبارتند از:

۱. علی رغم اختلافات فاحش میان ادیان مختلف، و تجربه های دینی متفاوت پیروان آن ادیان، چگونه ادعای پلورالیسم دینی جان هیک، مبنی بر حق بودن همه ادیان و محق بودن پیروان آنها قابل توجیه است؟
۲. آیا اتخاذ موضع انحصارگرایانه پلنتینگا به لحاظ عقلی و معرفتی موجه است؟
۳. دیدگاه پلورالیسم جان هیک در مقایسه با دیدگاه انحصارگرایی پلنتینگا، دارای چه نقاط ضعف و قوتی است؟

به منظور مقایسه دو دیدگاه مذکور، سعی شده است تا نخست با تبیین و تشریح هر یک از دیدگاه ها، و آن گاه بررسی مقدمات و منابعی که مورد استفاده هر یک از این دو نظریه بوده اند، دلایل و استدلالات هر کدام مورد ارزیابی و تأمل قرار گیرد. در مرحله بعد، با توجه به انتقادات وارد بر هر یک از این دیدگاه ها و روشن

شدن نقاط ضعف و قوت آن ها، زمینه برای دست یابی به یک نتیجه کلی و داوری بین این دو دیدگاه فراهم شده است.

از این رو، برای دست یابی به هدف مذکور، روند کلی رساله حاضر، به تفکیک فصول آن به ترتیب زیر خواهد بود:

۱. فصل اول: نخستین فصل، اختصاص به مباحث کلی دارد. در این فصل جهت زمینه سازی و آشنایی با مباحث اصلی تحقیق حاضر، به کلیاتی از قبیل واژه شناسی و تعریف مفاهیمی مانند دین، انحصارگرایی، شمول گرایی، و پلورالیسم یا کثرت گرایی دینی، و هم چنین بررسی پیشینه تاریخی این نظریات، پرداخته شده است.

۲. فصل دوم: فصل دوم پایان نامه به ارائه دیدگاه جان هیک در باب تنوع دینی می پردازد. در این فصل سعی بر این است که دیدگاه پلورالیستی هیک مورد تبیین و تشریح قرار گیرد. بدین منظور، ضمن تقریر موضع کثرت گرایانه دینی هیک، دلایل و استدلال هایی که هیک در جهت تقویت نظریه خود از آن ها بهره می گیرد، مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. دلایلی از قبیل بحث رویداد تولد، و رحمت عام و گسترده الهی. علاوه بر این، در بخش دیگری از فصل دوم، مبانی عمده ای که هیک در توجیه و تبیین نظریه خود به آن ها تمسک می جوید و در واقع نظریه خود را بر پایه آن مبانی، استوار می سازد، هم چون مبانی معرفت شناختی تفکیک نومن از فنومن کانتی، و مبانی تجربه دینی مطابق با الگویی خاص از ویتگنشتاین؛ مورد تبیین و ارزیابی قرار گرفته است.

۳. فصل سوم: طرح و بررسی دیدگاه انحصارگرایانه دینی آلوین پلنتینگا، محتوای سومین فصل از جستار حاضر را به خود اختصاص داده است. در این فصل ضمن تبیین دیدگاه پلنتینگا در باب مقوله تنوع دینی، دفاعیات پلنتینگا از موضع خود در مقابل انتقادات مخالفان انحصارگرایی مورد بررسی قرار گرفته است. در واقع بخش عمده ای از فصل سوم را پاسخ پلنتینگا به دو دسته از انتقادات

اخلاقی و انتقادات معرفتی بر علیه موضع انحصارگرایی دینی، به خود اختصاص داده است که در ضمن این پاسخ ها، شاهد طرح و تبیین دیدگاه انحصارگرایی آلون پلنتینگا از سوی او هستیم.

۴. فصل چهارم: در فصل چهارم، سعی بر این است که با مقایسه و ارزیابی مبانی و استدلال های مورد استفاده هریک از دو دیدگاه، و توجه به انواع انتقاداتی که بر آن ها وارد است؛ نقاط ضعف و قوت هر یک از دو موضع انحصارگرایی دینی مورد اعتقاد آلون پلنتینگا، و موضع کثرت گرایی دینی جان هیک، مشخص شود. مباحثی مانند بحث ارتباط ادیان، رویداد تولد، و بحث تکافؤ ادله که هر دو فیلسوف، در جهت تحکیم دیدگاه خود به آن ها استناد کرده اند، در این فصل مورد ارزیابی قرار می گیرد. هم چنین، مبنای معرفت شناختی «تفکیک نومن از فنومن» کانتی، و اصل تجربه دینی و «دیدن به عنوان» ویتکنشتاینی، که هیک از آن ها در توجیه دیدگاه کثرت گرایانه خود بهره گرفته است، با توجه به اشکالات و انتقادات مطرح به آن ها، در فصل آخر طرح و مورد ارزیابی قرار گرفته است. در بخش دیگری از این فصل، به ارزیابی پاسخ آلون پلنتینگا و دفاع وی در مقابل انتقادات اخلاقی و انتقادات معرفتی پرداخته شده است. در نهایت با توجه به همه این موارد و پس از دست یافتن به نقاط ضعف و قوت هر دو دیدگاه، سعی شده است تا نتیجه ای کلی و نهایی از مقایسه این دو دیدگاه متقابل بدست داده شود.

فصل اول:

واژه شناسی مفاهیم محوری و
پیشینه بحث

در هر پژوهشی ایضاح و روشن ساختن مفاهیم محوری بحث، هم از لحاظ لغوی و واژه شناسی و هم از لحاظ تعاریفی که از آن مفاهیم ارائه شده است، در تبیین هر چه بهتر موضوع و محل بحث و هم چنین کاربرد صحیح و دقیق آنها امری ضروری و بسیار مفید خواهد بود. از این رو در تحقیق حاضر نیز قبل از ورود به مباحث اصلی، نخست به تبیین و تعریف واژه های اصلی بحث، هم چون دین، پلورالیسم، پلورالیسم دینی، انحصارگرایی و انحصارگرایی دینی، پرداخته شود.

۱.۱. دین

واژه دین به عنوان مفهوم محوری بحث تنوع دینی، قلمداد می شود. بنابراین، پرداختن به این واژه و آگاهی از تعاریف مختلفی که برای آن ارائه شده است، شایستگی اختصاص نخستین مرحله را در پژوهش حاضر، به خود دارد.

۱.۱.۱. بررسی لغوی دین

واژه انگلیسی دین (religion) از کلمه (religio) که کلمه ای لاتینی است، اقتباس شده است، اما واژه شناسان در معنای (religio) اختلاف نظر دارند:

- برخی می گویند که این واژه به معنای (To bind) یعنی پیوند دادن است. چون دین مجموعه آداب و رسومی است که عده ای از انسانها را به هم پیوند می هد.

- برخی دیگر از واژه شناسان معتقدند که (religio) به معنای (re ligare) یعنی ارتباط مجدد برقرار کردن، یا به معنای (re stablsh) یعنی احیاء کردن است. این ها معتقدند که ارتباط خدا از بدو خلقت با انسان وجود داشته است، اما کم کم این رابطه قطع شده است؛ کارکرد دین این است که با استفاده از تعالیم خود، این رابطه را احیاء کند.

- عده ای دیگر بر آنند که این کلمه به معنای (re ligere) یعنی دوباره خواندن است.

- آکویناس نیز معتقد است که این کلمه به معنای عبادت و پرستش در مقابل خداوند است. (خسروپناه، ۱۳۷۹، صص ۲۴-۳۷)

در معاجم و کتب لغت عربی نیز برای واژه دین، معانی گوناگونی مانند: طاعت و انقیاد، جزا و پاداش، خضوع و فروتنی، روش و عادت، عزت و سرافرازی، ریاست، ملک و پادشاهی، اسلام، توحید، رسم و قانون، ذکر شده است. (ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، صص ۱۶۶-۱۷۱)

جزا و طاعت، معنایی است که در «لسان العرب»، «قاموس»، «صحاح»، «مجمع»، «مفردات» و «جوامع الجامع» برای واژه دین نقل شده است.

۱.۱.۲. تعریف دین

تعریف دین از جهت تعیین مصادیق آن، بخصوص مواردی که دین بودن آنها مشکوک است، و هم چنین در جهت وضوح بخشیدن به موضوع فلسفه دین و مسایل آن، بویژه بحث تنوع دینی که در این پژوهش دنبال می شود، اهمیت مضاعفی می یابد.

واژه دین از مفاهیمی است که همواره در میدان آراء و نظرات گوناگون صاحب نظران و دین پژوهان قرار داشته و توافق مشترک درباره آن وجود ندارد. به صورتی که حتی عده‌ای از محققان آن را قابل تعریف نمی‌دانند.

میرچا الیاده در این باب می‌گوید:

شاید هیچ کلمه دیگری غیر از دین نباشد که همواره و آشکارا خیلی صاف و ساده به کار رود، ولی در واقع نمایانگر نگرش‌هایی باشد که نه فقط بسیار متفاوتند، بلکه گاهی مانع الجمع اند. (الیاده، ۱۳۷۴، ص ۲۰۲)

محدودیت و دشواری تعریف دین ناشی از چندین عامل است: اولاً دین پدیده‌ای پیچیده و دارای ابعاد متنوع است؛ ثانیاً مصادیق دین از تنوع و اختلاف زیادی برخوردارند، تا آنجایی که نمی‌توان دو مصداق از دین را که از همه جهت کاملاً مشترک باشند، کنار هم نشانند؛ ثالثاً مفهوم دین اساساً از مفاهیم ماهوی نیست تا بتوان تعریفی حقیقی و مشتمل بر جنس و فصل از آن ارائه داد؛ رابعاً از آنجا که رابطه انسان با دین رابطه‌ای شدیداً عاطفی و احساسی است، ارائه تعریفی بی طرفانه و خالی از حبّ و بغض از آن بسیار دشوار است. (فناپی، ۱۳۷۵، صص ۱۰۸-۱۰۹)

سخن رابرت. ا. هیوم ناظر بر همین معناست، که می‌گوید:

دین به اندازه‌ای ساده است که هر بچه عاقل و بالغ و یا آدم بزرگ می‌تواند یک تجربه حقیقی از آن داشته باشد و به اندازه‌ای جامع و پیچیده است که برای فهم کامل و بهره‌گیری تام از آن نیازمند تجزیه و تحلیل می‌باشد. (رابرت. ا. هیوم، ۱۳۷۲، ص ۱۸)

تعاریف متعددی از دین ارائه شده است. در یک تقسیم بندی کلی، دسته‌ای از این تعاریف نگاهی پدیدارشناسانه و توصیفی به دین دارند و می‌کوشند آنچه را که در میان کلیه صورتهای قابل پذیرش دین مشترک است، بدون هیچ تفسیر و تبیینی، عرضه کنند، مانند تعریف دین به «شناخت یک موجود فوق